

VÁLTOZÓ GAZDASÁGI-TÁRSADALMI KAPCSOLATOK EGY CIGÁNYOK LAKTA FALUBAN

VIRÁG Tünde

MTA Regionális Kutatások Központja
H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.; e-mail: viragt@rkk.hu

Összefoglaló: Esettanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen változások következnek be egy gettósodó falu társadalmában, amikor a térség gazdasága fejlődésnek indul, és az egy évtizedig „felesleges”, gazdaságilag kirekesztett munkaerőre ismét szükség lesz. A megváltozott gazdasági környezet milyen új megélhetési, munkavállalási formákat, stratégiákat alakít ki? Mindennek hatására hogyan változnak a településen a társadalmi kapcsolatok? A munkalehetőségek bővülése, az anyagi gyarapodás a társadalom alsó osztályához való közeledéssel, esetleges betagozódással jár együtt, vagy a többségi társadalomhoz csak néhány laza szállal kötődő, sajátos társadalomszerkezetet alakít ki?

Kulcsszavak: szegregáció, etnicitás, társadalmi kapcsolatok

A magyarországi gettósodott települések, a „cigányfalvak”, általában perifériális helyzetű, aprófalvas területen helyezkednek el. A rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulással, a térbeli egyenlőtlenségek növekedésének következményeként ezen települések száma jelentősen gyarapodott, egyes területeken már térséggé szerveződtek. A gettósodó térségekben a növekvő lélekszámú, fiatalodó népesség a munka világából szinte teljesen kirekesztve él, és ez a léthelyzet a szélsőségesen szegregált iskolarendszeren keresztül generációk között is átöröklődik (Virág 2006). A Wilson (1987, 1997) által kialakított, Ladányi János és Szelényi Iván (2004) révén a posztkommunista országok változásban levő, átmeneti társadalmaira alkalmazott elmélet szerint – vagyis szegregált lakóhely, társadalmi és gazdasági kirekesztettség, valamint mindezek átöröklődése a következő generációra – az e falvakban élő népesség helyzete az underclass pozíciójával jellemezhető.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen változások következnek be egy évtizedek óta etnikailag homogén „cigányfalu” társadalmában, amikor a térség gazdasága fejlődésnek indul, és az egy évtizedig „felesleges”, gazdaságilag kirekesztett munkaerőre ismét szükség lesz. Kérdés, hogy a gazdaságilag nyitott helyzet, amely például a hetvenes években, az állam asszimilációs politikája mellett a cigányok számára lehetőséget teremtett a többségi társadalomhoz való közeledésre (Fleck–Virág 1999), napjainkban milyen változásokat indukál a helyi társadalomban? A munkalehetőségek bővülése, az anyagi gyarapodás a társadalom alsó osztályához való közeledéssel, esetleges betagozódással jár együtt, vagy a többségi társadalomhoz csak néhány laza szállal kötődő, sajátos társadalomszerkezetet alakít ki?

Esettanulmányom települése a hetvenes években az első cigányfaluként „elhíresült” Alsószentmárton¹ (Havas 1976; Tamás–Révész 1977; Csalog 1979), Baranya megye déli részén, az országhatárral párhuzamosan elhelyezkedő aprófalvas területen található, a villányi szőlők és a harkányi gyógyfürdő közelében.

TÁRSADALMI-TÉRBELI MOBILITÁS A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Migrációs minták

Az etnikai viszonyok alakulását tekintve Alsószentmárton már a két világháború között is egyedi helyzetben volt: lakónépességén belül már ekkor többségben voltak a magukat cigánynak vallók, valamivel kevesebb sokac (katolikus horvát) élt a településen, mellettük változó számmal, közel azonos arányban éltek magyarok és németek.² A háború előtti időszakban a településen belüli térbeli elhelyezkedésre a szigorú különülés volt jellemző. A cigány családok a falu melletti telepen éltek, amit akkoriban éles határ választott el a falutól: ide építettek egy görög katolikus harangtornyot, „*hogy a cigányok legalább a halottaiknak tudjanak harangozni*”.

A hatvanas évek elején a járási tanács arra törekedett, hogy az alsószentmártoni telep zsúfoltságát, a cigány családok igen erős koncentrációját valamennyire enyhítse, ezért szervezeten telepítették át őket/ösztönözték átköltözésüket más településekre.

„*Az 1960-61-es gazdasági évben a kisharsányi és a nagyharsányi termelőszövetkezetek mérleghiánnyal zártak, főként munkahiány miatt. Az éhező, nagyon rossz körülmények között élő alsószentmártoni cigányoknak felajánlották az áttelepülés lehetőségét. Harminckét család vállalkozott erre önként.*” (Faludi 1964: 62)

Hasonló módon telepítettek a közeli Siklónagyfalu megüresedett házaiba is cigány családokat, de ezen akciók ellenére az alsószentmártoni telepen uralkodó viszonyok csak akkor változtak meg, amikor a faluból elköltöző sokacok házaikat kezdték cigány családok felvásárolni.

„*Ma már csak néhány sokac család él a községben. A cigányok azt mondják: „elzavartuk őket...” A józanabbja helyesbít: „megvettük a házaikat...” Tulajdonképpen egyre megy, az eredmény a fontos: Alsószentmárton cigányfaluvá lett, kisebbségbe kerültek a sokacok.*” (Tamás–Révész 1977: 141)

A fenti leírást némiképp árnyalja, hogy a cigány családok beköltözése a faluba fokozatos, évekig tartó, hosszú folyamat volt. A jobb módú cigány családok már a negyvenes évek elején a putriknál magasabb színvonalú házakat építettek a telep és a falu

1 A terepmunkát 2005 és 2007 között az „Aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért” című NKFP kutatás, a „Hátrányos helyzetű cigány fiatalok iskolai sikereinek/kudarcainak okai az állami és alternatív oktatás keretei között” című OKTK kutatás, és az „Illegális peremén” című OFA kutatás keretében végeztük. Az interjúk jelentős részét a PTE Kommunikáció és Média tudományi Tanszékének hallgatói, Baracsi Kitti, Horváth Inez, Katus Eszter, Labancz Eszter, Nyóger Linda, Szabolcska Orsolya készítették. A terepmunka során sok segítséget kaptam Kovács Évától és Dardák Tibortól. Külön köszönet Alsószentmárton lakóinak, akik szeretettel fogadtak minket, és elmesélték nekünk történeteiket.

2 Az 1941-es népszámlálás adatai szerint 523-an cigány, 461-en sokac, 116-an magyar, 99-en német és ketten tót anyanyelvűnek vallották magukat.

közötti részen, ezzel mintegy felvezették a telepet a faluhoz, majd a sokac, német és magyar családok elköltözésének ütemében vásárolták fel a házakat (Havas 1976).

A sokac családok elköltözése már a negyvenes évek végétől megkezdődött, hiszen a Jugoszláviával határos, lezárt övezetben a horvát nyelv egy változatát beszélő családokat nem látták szívesen, gyakran zaklatták, kémkedéssel vádolták őket (Havas 1999). A népszámlálás adatai alapján 1949 és 1960 között a lakónépesség 15,5%-a, 183 fő költözött el a településről. A zaklatások miatt elköltöző sokacokat követték az első tsz szervezés, a kuláküldözés és beszolgáltatások elől menekülő módosabb családok, így a hatvanas évekre a településen már csak néhány nem cigány család maradt. Egy 1972-es helyi összeírás szerint a faluban 56 magyar, 17 német, 151 sokac és 940 cigány élt.³ Ezek az adatok csak hozzávetőlegesen hasonlíthatók össze az 1941-es népszámlálás adataival, mégis, a településen élő etnikai csoportok közötti arányok megváltozása több mint szembevetendő: egyértelműen a sokac, sváb és magyar lakosok elköltözésének volt köszönhető.

A hetvenes években a falu életében egy-egy család elköltözése számított a legfontosabb eseménynek, így nem meglepő, hogy a község krónikájában⁴ 1972 és 1980 között évről évre pontosan feljegyezték, hány család hagyta el a falut.

1. táblázat Az Alsószentmártonból elköltöző családok száma etnicitás és a költözés helye szerint 1972–1980 között

Elköltözés éve	Elköltöző családok				Elköltözés helye ⁵
	Német	Sokac	Magyar	Cigány	
1972	4 család	7 család	–	–	na.
1973	–	11 család	–	21 fő	6 család Siklóstra, 3 Beremendre, 1-1 Kistapolcára és Szalántára
1974	2 család, 14 fő	8 család, 30 fő	1 család, 4 fő	30 fő	Siklóstra 6 család, Kásádra, Bostára, Pécsre, Beremendre és Mattyra 1-1 család.
1975	2 család	19 család	3 magyar	–	Siklóstra 14 család, Kásádra 2, Beremendre 2, Egyházasharaszti 2, Pécsre, Terehegyre és Siklósnagyfaluba 1-1 család.
1976	–	25 fő	3 fő	29 fő	na.
1977	–	1 család (3 fő)	–	2 család (8fő)	A sokac család Siklóstra, az egyik cigány család Siklóstra, a másik Siklósnagyfaluba költözött.
1978	–	–	–	4 család	2 család Siklóstra, 2 Siklósnagyfaluba
1979	–	–	–	5 család	na.
1980	–	–	–	18 fő	na.

3 Baranya Megyei Levéltár Alsószentmárton község krónikája 1972.

4 A Baranya Megyei Levéltárban őrzik az 1972 és 1989 között íródott települési krónikákat. Az évtizedek során a krónikáiró személye többször cserélődött, amely erősen befolyásolta a beszámolókat tartalmát. Az első években még két nyelven, magyarul és sokaacul írták a krónikát, majd csak magyarul.

5 1973-ban és 1974-ben nem jegyezték fel, hogy a cigány családok hova költöztek el.

A táblázatból jól látható: már a hetvenes évek első felében a német, sokac és magyar családokkal együtt cigány családok is költöztek el a településről, még az elköltözések iránya is hasonlatos volt, többségük a közeli kisvárosban, Siklóson, vagy a környékbeli településeken telepedett le. A hetvenes évek végén, az utolsó sokac család elköltözése (1977) utáni években még számos cigány család hagyta el a falut.

1970–79 között a település lakónépessége, az élve születések magas száma mellett, 1127-ről 908 főre csökkent, a vándorlási különbözet -414 (36%) volt. 1980–89 között a lakónépesség száma szinte alig változott, a születések száma ellensúlyozta a csökkenő mértékű elvándorlást, ebben az időszakban „csak” -139 (15%) volt a vándorlási különbözet, azaz a nyolcvanas években továbbra is költöztek el családok a településről.

Mindezek azt mutatják, hogy a cigány családok is követték a sokac, német és magyar családok által kialakított mintát, azt, hogy a megszerzett társadalmi státusz megőrzése csak egy másik településen képzelhető el. Bár a vizsgált település nem tartozik az aprófalvak kategóriájába, ugyanis lakónépessége mindig ezer fő körül alakult, de az ott zajló társadalmi folyamatok nagyon hasonlatosak azokhoz, amelyek a hatvanas évek közepétől az aprófalvakra általánosan elmondhatók. A szocialista körzetesítési politika az aprófalvas vidékek településeinek legtöbbször nemcsak megfosztotta a fejlesztés lehetőségének legcsekélyebb esélyétől, de a falvakat vegetáló, szerepkör nélküli településekké fokozta le. Ilyen módon az ezer fő körüli lakónépességű Alsószentmártont a szomszédos, jóval kevesebb lakosú Egyházasharasztihoz körzetesítették, innen próbálták igazgatni a „cigányfalu” életét.

Bár a legtöbb gettósodó település esetében a társadalmi és etnikai homogenizálódás párhuzamosan zajlott (Fleck–Virág 1999; Havas 1999; Durst 2002; Ladányi–Szelényi 2004), Alsószentmártonban – elsősorban a nem cigányok társadalmi összetételének köszönhetően – az etnikai homogenizálódás gyorsabban történt. Ugyanakkor a cigány családokra is jellemző szelektív migráció, majd a nyolcvanas évek közepétől a munkalehetőségek összeszűkülése, a faluban élők jelentős részének kirekesztődése a munkaerőpiacról, Alsószentmártonban is a gettósodott aprófalvakhoz hasonló helyzetet eredményezett.

Megélhetési stratégiák

A hetvenes években zajló társadalmi folyamatot Havas Gábor „faluba, faluvá növekedésként” írja le (Havas 1976), azaz, a hetvenes évek elején Alsószentmárton etnikailag homogén, de társadalmilag differenciált település volt. Az egyes családok társadalmi státuszának emelkedése annak volt köszönhető, hogy a szocializmus időszakában munkahelyeiket, megélhetési stratégiáikat a változatosság és a lehetőségekhez való teljes alkalmazkodás jellemezte, a bőven kínálkozó munkaalkalmak közül mindig a legjobban fizetőt választották. Voltak, akik állandó munkájuk mellett állatokat tartottak, kosarat fontak – több forrásból gyarapodtak. Többségük a térség mezőgazdasági szövetkezeteiben, állami gazdaságokban dolgozott, ugyanakkor a közeli drávaszabolcsi lengyár munkásai között is találunk több alsószentmártonit (Kovács 2007).

„Villány és Nagyharsány. Kisharsány és Villány között Virágos... ott a környéken. Papám az meg járt... ilyen... nem vállalkozó volt, mert régebben a Tsz-nél voltak, s ő ilyen brigádvezető volt. A szőlészetnél volt brigádvezető. Cukorrépat kapálni, akkor a metszés, meg kapálni, szüretelni... Otthon meg amikor szombat, vasárnap nem kellett dolgozni, akkor a nagypapám, meg a nagymamám összeálltak, mert ott volt anyukám, s akkor volt aki főzön, tudod. Ketten leültek és akkor fonták a kosarakat. Most például egy héten keresztül csinálták, vagy szombatonként ezt a kosárfonást, és akkor elmentek harmadik hétre rá, negyedik hétre rá. Mert akkor csinálták, amikor ráértek. És akkor elmentek, vagy kocsival valakinek akkoriban volt kocsija, hát volt olyan egy-kettőnek itt Szentmártonban falusit, vagy valakit megkértek, vagy busszal, s akkor bementek Villányig. Siklósról először, s akkor Siklósról úgy Villányba, meg minden, a kosarakkal, és akkor estefele jöttek vissza.

- Apukád mit dolgozott?

- Ő kubikus volt nem tudom hány éven keresztül, 20, 25, 27 éven keresztül... Pécsen a Közútépítő Vállalatnál.”

„- Szép ez az utca, csak most egy kicsit szegényesek vagyunk. A munkanélküliség, ami... sajnos ez van! Na itt ez van, akkoriban, mint mi sokat lehetett dolgozni, az ember épp hogy kijárta az iskolát, már mindenki kereste a munkát. Szakmunka nem volt, mert hát a szülők nem úgy léteztek, hogy lehetett volna továbbküldeni a gyerekeket tanulni. És ezekben a 70-es években, 72, 73-ban amit el tud képzelni, itt három műszakban ment ez a dolog. Három műszakban ment a lengyár, és az rengeteg ember, most ugye ez a gubózó rész... hát jórészt kicsit porosabb, mint a nagyüzem, mert ott két műhely, vagyis két nagyüzem, itt lett előkészítve, a másikban meg már van a többi dolog. És a gubózóban ez három műszakban ment. Közben dolgoztak a másikban is, de innen ment, amit tovább csináltak, a lent. És itt, itt kezdődött a lentermelés, onnan meg mentek a vizesblokkokba, azokba a gödrökbe, áztattak... áztatóba mentek és azokba meg sátorozni is rengetegen jártak. Hát nem akarom mondani, hogy természetesen magyarok is voltak, de sok, sok, sok fiatal... több volt a cigány, nem, dolgoztak ott. Több volt a fiatal cigány, mint a magyarok. Hát most hogyan mondjam, azokban az években... szintén délelőtt az ember kezdte 7-től, mit tudom én meddig bírtuk, és ezekben az időkben elég jó pénz volt az, ahhoz képest.”

A nyolcvanas években már egyre nehezebben lehetett munkát találni a térségben, egyre többen kényszerültek Pécsre vagy távolabb, akár az ingázást is vállalva munkát keresni. A településen mindig is a munkaerőpiac azon „tartalékseregei” éltek, akik többnyire a legnehezebb, legrosszabbul fizetett munkákat végezték el, mindig csak ott és akkor, amikor szükség volt rájuk, de erre a rétegre egyre kevésbé volt szükség, így a nyolcvanas évek végére szinte mindenki munkanélküli lett a településen. Ezzel az Alsószentmártonban élő családok térbeli-társadalmi kirekesztettsége teljessé vált: a többségi társadalomhoz való kapcsolódásaik felszámolódtak, és a liberalizálódó oktatási piacon is a leghátrányosabb pozícióba kerültek. Csak a helybeli szegregált iskola fogadta be őket, ahonnan a magasabb státuszú, többségében nem cigány szülők, élve a szabad iskolaválasztás lehetőségével elvitték gyerekeiket. Így az alsószentmártoni gyerekek a társadalom által felkínált egyetlen intézményben is csak azonos társadalmi státuszú és etnikai csoporthoz tartozó gyerekekkel találkozhattak. Ezzel más társadal-

mi rétegek és csoportok térben és társadalmilag messze kerültek a településtől, eltűntek a továbblépés lehetőségét, az alternatívát felmutató minták.

A végletes kirekesztés, a szegénység, az információtól való teljes izoláltság következtében a településen egy sajátos, etnikus és szegény kulturális jegyeket magában foglaló és azokat ötvöző életforma alakult ki, amely lényegesen eltért a többségi társadalom által követett mintáktól, ezért felerősítette és rögzítette a többségi társadalom előítéleteit a falu teljes egészével szemben. Már a hetvenes években is komoly konfliktusokat okozott a településen, hogy a „cigányok elfoglalták a falut” (Tamás–Révész 1977), de mindezek az ellenérzések felerősödtek akkor, amikor a többségi társadalom a munkahelyeit, és ezzel a megélhetését látta a cigányoktól veszélyeztetve (Kertesi 2000). A többségi társadalom előítéletes magatartása, egyre nyíltabb etnikai diszkriminációja a „cigányfaluval” szemben, további bezáródáshoz, lecsúszáshoz vezetett, alsószentmártoninak lenni erősen stigmatizált létet jelentett, és jelent a mai napig. A lakóhely, mint negatív, elutasítandó jellemző tapad hozzájuk, ez pedig jelentős mértékben meghatározza munkaerő-piaci pozícióikat is.

„De nehéz ezt átlépni ám, én nem tudom mi ez, de egy cigány az mindig cigány marad. Nincs az, hogy na most legyen akármilyen ruha rajtad, vagy akárhogyan nézzél ki... ha visszaemlékszem arra, hogy 91-ben, mikor jöttek ezek a munkanélküliség, hát had mondjam el, hogy amilyen ruha van rajtad, az volt rajtam. Szóval akkor voltam a te korodban, 23 éves... és ugye rövid hajam volt, fiús frizurám persze, kissé festetten, szóval nem az a ... hogy is mondjam neked... a lényeg az, hogy jól néztem ki. Nem mondtad volna azt rám, hogy cigány vagyok, na! Más szemmel nézve, ahogy mások mondták. A lényeg az, hogy amikor elmentem jelentkezni, olyan szépen kikérdeztek, munkahelyekről, ugye, hogy hol dolgoztam idáig, hány gyerekem van... Vette elő az illető a papírt, hogy kitöltse a papírokat, ugye, mert fölvesznek... mondtam, hogy alsószentmártoni. Hát rám nézett, és akkor azt mondta, hogy ne haragudjon, betelt a létszám.”

„A férjem autószerelő. Itt a környéken rengeteg autószerelő műhely van, nem is minden sarokban, de van. És sehova nem vették föl. Csak ennyit mondott, hogy Alsószentmárton... meg azt hogy Jovánovics.”

A TÁRSADALMI DIFFERENCIÁLÓDÁS ÚJ ÚTJAI

Régi-új megélhetési stratégiák

A rendszerváltást követő években a faluban élő családok legtöbbször mindennapi megélhetési gondokkal küszködött. A mélyszegénységben, máról-holnapra élő családok közül többen sodródtak az illegalitás peremére, lehetőségként adott volt a szomszédos ország háború sújtotta övezetében való – nem veszélytelen – üzletelés⁶. Az igazán jövedelmező üzletekhez csak kevesen jutottak hozzá, általában azok, akiknek voltak, vagy ki tudtak alakítani megfelelő kapcsolatokat, ezeken keresztül gyorsan, pontos információkhoz jutottak. Ez a lehetőség időben néhány évre korlátozódott, a

6 Erről a témáról lásd bővebben: Liszt a gyóntatófülkében Népszabadság 2006. január 28.

horvátországi helyzet konszolidálódásával megszűnt. Ezért a faluban élő családok többsége nem tudott bekapcsolódni ebbe a folyamatba, a legmobilabb, a lehetőség megjelenésére leggyorsabban reagáló családok közül is legtöbb csak mindennapi megélhetési gondjain javított valamelyest ezzel a tevékenységgel. Csak néhány családnak sikerült annyi tőkét felhalmozni, amit más, jövedelmező vállalkozásba tudott átforgatni.

Ennek az időszaknak a település szempontjából az volt a legnagyobb hozadéka, hogy valamennyi pénz elkezdett forogni a családok között, házak cseréltek gazdát, új házak építésébe fogtak, amihez szükség volt a munkáskézre. Erre az időszakra tehető, hogy a „meggazdagodott” családok távoli célkitűzései között már megjelent a gyerekek középiskolai, esetleg magasabb szintű oktatása is.⁷

A kilencvenes évek közepétől a településen valamelyest enyhültek a megélhetési gondok. A foglalkoztatottsági gondok enyhítésére az alsószentmártoni önkormányzatnak komoly lehetőségei adódtak: a közmunkaprogramok mellett ezekben az években sikerült elnyerniük több hazai és uniós pályázatot is, amelyekkel több százmillió forintos beruházás és bérköltség áramlott a faluba. Volt olyan időszak, hogy az önkormányzat hónapokon keresztül hatvan főt foglalkoztatott, azaz ennyi családnak tudott megélhetést biztosítani. Ezek a foglalkoztatási programok időlegesen sok család megélhetését megkönnyítették, bár az azokba való bekerülés – mint az országban sok más helyen (Váradi 2004) – mindig szelektív volt, az „érdemesség”, és a falu vezetésével való lojalitáson alapult.

A transzfer jövedelmek lehetőségeinek bővülésével párhuzamosan, a kilencvenes évek közepétől a térségben ismét fellendült a mezőgazdaság, elsősorban a szőlészetek, borászatok, illetve a harkányi gyógyfürdőre épülő turizmus. A gazdasági környezet megváltozásával ismét szükség lett, ha nem is a hetvenes évekhez mérhető mennyiségben, a szinte képzetlen munkaerőre, akik általában csak szezonálisan és többnyire informálisan, de mégis munkát tudtak vállalni. A térségre jellemző gazdasági ágazatok jellege miatt különböző munkavállalási, munkaszervezési formák jelentek meg a településen.

A térségben elsődlegesen jelen lévő mezőgazdasági ágazatokban „bandákban” végezhető munkákra van igény. A mezőgazdasági vállalkozók az illegális foglalkoztatás kockázatának áthárításával, alvállalkozókkal kötnek szerződést bizonyos területek megmunkálására. Egy-egy vállalkozó egyszerre akár több területet is elvállal, „csúcsidőben” naponta 80-100 főt is foglalkoztat.

Napszámos pedig akad bőven. Alsószentmártonban – és más környékbeli falvakban is – a foglalkoztatott nélküli háztartások aránya eléri a 60-90%-ot. Ezekben a falvakban a családok többségében a felnőtteknek nemhogy állandó munkahelye nincs, de még a közfoglalkoztatás valamelyikébe is csak ritkán, vagy egyáltalán nem sikerül bekerülniük. Ezek a családok hosszú évek óta csak transzfer jövedelmekből – gyes, családi pótlék, aktív korúak szociális segélye – élnek. A képzetlen, tartósan munkanélküli felnőttek alkotják a napi 2500-2800 forintért dolgozó napszámosok népes táborát. Tavasztól őszig jelentősebb mennyiségű napszámos munkára van igény, azaz az év egyik

7 Durst Judit észak-magyarországi településeken végzett terepmunkája során figyelt fel hasonló jelenségre: a kamatos pénzből meggazdagodott családok szinte mindegyike különös figyelmet fordít a gyerekek iskoláztatására.

felében a szerencsésebb családok havonta kb. ötven - nyolcvanezer forint plusz jövedelemre tudnak szert tenni.⁸

Az alsószentmártoniak egy része a hetvenes-nyolcvanas években a termelészövetkezet, vagy valamelyik környékbeli nagyüzem alkalmazottjaként ismerte, „kapcsolatban állt” a térség gazdasági szereplőivel, elsősorban a középvezetőkkel. Sokan közülük, elsősorban a termelészövetkezetben, a szocializmus alatt is megbízhatóan szervezték az idénymunkára jelentkezőket. Talán a szocializmus idejéből örökölt, széleskörű, bár természetesen nagyon gyenge kötésekkel alapuló, semmire sem kötelező ismeretségi kör könnyítette meg azon családok helyzetét, akik napjainkban napszámos munkát szerveznek a térségben. A rendszerváltást követően a térség gazdasági szereplői a különböző tulajdon és szerkezetváltozások során sem cserélődtek ki teljes mértékben, csak szerepük, funkciójuk változott, például az agronómus mezőgazdasági vállalkozóvá avanszált. Hasonló módon a képzetlen, napszámos munkát végző emberek is ugyanazok maradtak, csak a munkaszervezés módja, jellege igazodott a megváltozott feltételekhez.

A napszámosokat szervező helybeli vállalkozók⁹ és a különböző napszámos munkák között lényeges eltérések vannak – nem a fizetett összeg mértékében, hanem a munka nehézségében és rendszerességében, a jól dolgozó, megbízható napszámost nem a magasabb napszámbérrrel jutalmazták, hanem a folyamatos munkával.

Minden munkaszervező vállalkozónak meg vannak a fix emberei, de egy-egy nagyobb munka alkalmával szükséges a baráti, rokoni, ismerősi hálózat mozgósítása is. Ezen hálózatok ápolása és fenntartása hosszadalmas és rendszeres „munkával” jár, a közösségben való folyamatos jelenlétet kötött. A munkaszervezést könnyíti, a családi hálózatok használatát legitimálja, hogy általában a „vállalkozók” családja is részt vesz a mindennapi munkában:

„Amikor embereket viszek napszámba mindig ott kapál a feleségem is. Én nem lehetek ott mindenhol, meghogy lássák az emberek, hogy mi is dolgozunk. A fiaim hordták a vizet a napszámosoknak, egyszer csak jön a tulaj, kérdezi, hogy kinek a fiai ezek. Mondom az enyéme. És mennyit adsz nekik? Ötszáz forintot. Na akkor írd fel a mai napra eggyel többet, azután add a fiainak. (...) Azért kell jönniük dolgozni, hordani a vizet, hogy tudják értékelni a pénzt. Hiába volt, csak úgy nem kaptak. Akkor tudják, hogy azért ők dolgoznak.”

A napszámosok és a munkaszervező vállalkozók közötti kapcsolat legtöbbször nem piaci jellegű, kölcsönös egymásrautaltságon, az írásbeli szerződések hiányából fakadó szükségszerű bizalmon, a rokoni, ismerősi hálózatok megtartó erején alapul. A

8 Hasonlóan a hetvenes-nyolcvanas évekhez, e társadalmi réteg számára a megélhetési lehetőségek és stratégiák igen változékonyak és tünékenyek. 2005 nyarán ezen falvak lakóinak többsége még napszámos munkával tett szert jelentősebb jövedelemre, de 2006 nyarára – elsősorban az adóhatóság ellenőrzéseinek megszorodása, ennek következtében a vállalkozókat sújtó büntetések miatt – a napszámos munka jelentősége erősen csökkent. Viszont a Pécs mellett működő Elcoteq vállalat ebben az évben jelentősen bővítette kapacitását, így ezekből a falvakból is tucatjával alkalmazta a képzetlen munkaerőt, bár általában csak 1-3 hónapos próbaidőre. (egy másik, hasonló helyzetben levő település esetét lásd: Ungár Tamás: Hitelképes romák Népszabadság 2007. 01. 27.)

9 Egyes vállalkozók már nemcsak mezőgazdasági napszámos munkákra szerveznek „bandákat”, hanem más, elsősorban építőipari munkákra is az ország különböző pontjain.

településen megjelenő alkalmi munkák, azok szervezése, vagy az azokban való részvétel, illetve az abból való kimaradás, az önkormányzati foglalkoztatásban való részvétel lehetősége vagy lehetetlensége a településen élő családok között hosszabb-rövidebb időre szóló szolidaritási csoportokat, szövetségeket alakít ki. Bár a településen belül szinte mindenki mindenkivel fel tud mutatni valamilyen tényleges rokonsági kapcsolatot, az éppen aktuális szolidaritási rendszerek hálóját éppen az mutatja, hogy az adott pillanatban ki kivel vállalja a rokonságot. Ezeket a rokonsági kapcsolatokat sok esetben a közeli településeken élő, a faluból évtizedekkel ezelőtt elköltözött családokra is kiterjesztik és használják. Például az egyik család felnőtt tagjait már évek óta, rendszeresen hívta napszámba a közeli településen élő cigány munkaszervező. A folyamatos és kölcsönös megelégedettséggel járó kapcsolat eredményeként ez a család lett a munkaszervező helyi toborzója. Nekik szóltak telefonon, hogy másnap hány emberre van szükség, mennyien mehetnek napszámba. Ezzel párhuzamosan felfedezték a két család közötti távoli rokonságot is, amit a gyerekek születésnapj ünnepségeire való kölcsönös meghívásokkal tartanak fenn. Ebben az esetben a bizalmon és megbízhatóságon alapuló munkakapcsolatot egy szimbolikus kapcsolattal, a rokonsággal erősítették meg. A településen napszámosokat toborzó család elsősorban saját, helybeli rokonságából választja ki a munkásokat, azonban ha a vállalkozó valamelyikük munkájával nincs megelégedve, akkor a rokon szolidaritás háttérbe szorul, és nem hívják többet dolgozni. Azaz a családok a rokonság vállalását, esetleges „feltalálását” és folyamatos fenntartását a gyakorlati érdekeknek megfelelően működtetik.

Napjainkban, ahogy a hetvenes években is, a napszámos munka az etnikailag elkülönülő két világ közötti kapcsolódási pontot jelenti. A napszámosok általában nem, csak a közvetítők, a munkaszervező vállalkozók állnak kapcsolatban a mezőgazdasági termelőkkel. Ezzel a tulajdonképpeni munkát végző napszámos amellett, hogy a munkaszervező(k)höz való viszonya meghatározza a település társadalmában elfoglalt helyét, többszörösen kiszolgáltatott: hasonló pozícióban levő társaival versenyben áll a munkákért, kiszolgáltatott a munkaszervezőnek, és rajta keresztül a mezőgazdasági vállalkozóknak, ami általában a ki nem fizetett munkabérekben tárgyasul.

Ugyanakkor a munkaszervező vállalkozók helyzete is labilis, folyamatosan változó. Hiába vannak valakinek jó kapcsolatai, a vállalkozás megfelelő „szakértelmet” is kíván. A munkaszervező vállalkozók fix összegért vállalják el az adott munkát, amit írásban is rögzítenek. Innentől az ő kockázata, hogy jól mérte-e fel az adott munka nagyságát, el tudja-e végeztetni megfelelő színvonalon az adott összegért a munkát, belekalkulálva a megfelelő emberek „belátó-félrenéző” magatartását, vagy a fekete-munkáért járó esetleges bírságot. Tudja-e különböző hálózataiból a megfelelő számú megbízható munkaerőt biztosítani, és előteremteni azt a forgótőkét, amiből munkásait rendszeresen fizeti, hiszen ő csak a teljes munka elvégzése után kapja meg a szerződésben kialakított összeget.

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a vállalkozók között nagyon nagy a fluktuáció: általában azok tudnak hosszú távon is sikeresen működni, akik több lábon állnak; a napszámos munka szervezése mellett más „vállalkozásban” (jellemzően a bolt, vagy a kocsmák üzemeltetésében, „szocpolos” házak építésében), vagy a transzfer jövedelmek elosztói között is meg tudnak jelenni, vállalkozásaikba be tudják vonni legközelebbi családtagjaikat is.

A transzfer jövedelmek elosztása, az alkalmi munka lehetőségéhez való hozzáférés a településen élő családok közötti társadalmi differenciálódáshoz vezetett, amely megváltoztatta a családok közötti kapcsolatok jellegét is. A családok egyre szűkülő lehetőségei miatt a korábban jellemző, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló, családon belüli szolidaritás lassan visszaszorul, általában csak szűkebb családi körre (szülők, testvérek) korlátozódik. Ezt a funkciót egészíti ki a településen klasszikus szegénygondozást végző katolikus pap, akinek konyháján ebédet főznek a szegényeknek és elesetteknek, rendszeresen ruhát osztanak a rászorulóknak.

A hetvenes években a cigány családok legtöbbször volt olyan támogató, kliens-patrónus jellegű kapcsolata is a többségi társadalom tagjaival („minden parasztnak megvolt a maga cigánya”), amelyek a rendszeres munkavégzés idején visszaszorultak, és megritkultak, de egy-egy nehezebb időszak idején aktiválhatóak voltak a továbbélés érdekében. Ezen kapcsolatok legtöbbször a rendszerváltás körüli évek gazdasági válságában, a térség mezőgazdaságának teljes összeomlása idején felszámolódtak, ekkor már a szomszédos településeken élő „parasztnak” is olyan szegények lettek, hogy nem tudtak a ház körüli munkákhoz segítséget hívni. Napjainkban a sikeresebb, lehetőségekkel rendelkező családok, akik a kapcsolataikon keresztül, pozíciójukból adódóan munkához, lehetőségekhez, forrásokhoz, és azok elosztásához jutnak, a faluban élő cigány családokkal alakítanak ki alá-fölérendeltségen alapuló, kliens-patrónus jellegű kapcsolatokat, - a korábbi sűrű, rokoni szolidaritáson alapuló, megkötő kapcsolatokat egyre inkább ezek a gyenge kötések alapuló kapcsolatok váltják fel. A településen belül cigány és cigány családok között kialakuló kliens-patrónus kapcsolatok jelen esetben mindkét fél számára előnyösek: az egyik fél ezeken keresztül tudja magának biztosítani a kellően megbízható és bármikor mozgósítható munkaerőt, a másik fél csak ezeken a kapcsolatokon keresztül tudja biztosítani megélhetését, hiszen rendszeres, hosszú távú munkavállalásra, amely – a korábbi időszakhoz hasonlóan – helyettesíthetné ezt a kapcsolatot, csak nagyon kevés családnak van lehetősége.

A harkányi és siklósi turizmushoz köthető vállalkozásoknál (étteremben, szállodában, strandon) takarítóként, konyhalányként lehet időlegesen munkát találni. Ide általában fiatal nők és asszonyok jelentkeznek, személyes ismeretségekre alapozva, egyéni megbízhatóságra apellálva tudnak munkát szerezni.

„Ha nincs ismerősöd, nincs protekció, aki azt mondja, hogy figyelj, ez megbízható, jó, akkor nem vesznek fel. Nincs aki támogasson. Eleve nem. Egy cigány embernek úgy kell indulnia, hogy valaki ott áll mögötte, és biztosítja a másik magyart, hogy figyelj, ne aggódj, nem lesz semmi baj, rendesen elvégzi a munkát.”

„A 8. elvégzése után még gyerek ésszel élettársi kapcsolatba kerültem, vagy nem is tudom hogyan mondjam, a mostani férjemmel, tehát nem tanultam tovább. És hát 3 gyerekünk lett az évek alatt. Utána elmentem több helyre dolgozni. Már az első gyerek után elmentem dolgozni, és ott már rájöttem, ha nem fogok tanulni, akkor mindig vagy takarítani fogok, vagy egy konyhán robotolni, ahol reggeltől estig kell dolgozni és nincs szabad nap meg minden. Vendéglátó helyeken próbálkoztam, oda fel is vettem, meg a harkányi strandon, utána a harkányi kórházban, bár ott már volt szabadnap, de akkor is egész nap fizikai munkát kellett dolgoznom. Aztán jött a 2. és a 3. gyerek, amikor már a siklósi strandon dolgoztam, ott elég sok, szóval magyarokkal dolgoztam. És ott hallottam, hogy beszélgetnek és elmondták, hogy mi volt az érettségim, meg hát az

élményeiket az iskolával kapcsolatban és nekem annyira rossz volt, kellemetlen volt, hogy mondják, hogy Antigoné, meg Szophoklész, meg minden, hogy én csak néztem, hogy hú de le vagyok maradva és nem igaz, hogy ők többet tudnak. Már akkor is motoszkált a fejemben, hogy ezt nekem is meg kell próbálnom, tanulnom kell. Még mindig vártam vele 1998-ig, akkor szintén Siklóson dolgoztam egy központi étteremben, ott megint egy kollegám elkezdte mesélni, hogy megy levelező tagozatra. A baj az volt, hogy nem tudtam egyszerűen ezt az információt, hogy levelező tagozat is van, mert én úgy gondoltam, hogy van a nappali tagozat, ahova a fiatalok mennek és nem is tudtam a levelező tagozatról addig.”

Akinek sikerül szezonális, vagy alkalmi munkát vállalnia Harkányban vagy Siklóson, nemcsak a család megélhetését biztosítja, hanem – még ha időlegesen is – kilép Alsószentmárton izolált világából, a többségi társadalom tagjaival való találkozások, kapcsolatok új mintákat, viselkedési formákat, információkat juttatnak vissza a településre, újabb kapcsolatokat tudnak kialakítani más társadalmi rétegek, csoportok képviselőivel. Ezek a kapcsolatok már nem a korábban a paraszttal kialakított, alá-fölrendeltségen alapuló, kliens-patrónus viszonyok, hanem olyan „hídszerű” kapcsolatok, amelyekeken keresztül a csoport tagjai különböző lehetőségekhez, információkhoz jutnak (Messing 2006). Ezekkel a nagyon értékes és ritka összeköttetésekkel csak a családok egy kis része rendelkezik, ők azok, akik „vállalkozóként” napszámókat szerveznek, esetleg egyénileg időszakosan munkát tudnak vállalni Siklóson vagy Harkányban. Ezek a kapcsolatokon keresztül különböző viselkedési minták, fogyasztási szokások szivárognak be a településre, a családok mindennapjainak részévé válik a többségi társadalom tereinek használata, ami nemcsak a bevásárlásban, hanem a harkányi gyógyfürdő használatában, vagy a vasárnap délutáni fagyizásban is megnyilvánul.

Új távlatok – bővülő oktatási lehetőségek

Az elmúlt tizenöt évben a térségben a közoktatást a teljes dermedtség jellemezte, azaz az állami oktatás keretein belül semmilyen előrelépés nem történt annak érdekében, hogy az Alsószentmártonra – és a térség más, hasonló helyzetű településeire – jellemző, nagyon alacsony iskolai végzettség közeledjen – ha nem is az országosan tapasztalhatóhoz – legalább a Magyarországon élő cigány csoportok átlagához.

Az alábbi táblázat pontosan mutatja, hogy napjainkban a településen élő nemzedékek között az iskolai végzettségben csupán annyi a változás, hogy a fiatalabbak közül egyre többen fejezik be az általános iskolát. Bár a nyolcvanas évek közepétől jellemző lesz, hogy a fiúk egy része az általános iskola elvégzése után már szakmunkásképző intézetbe kerül – a cigány és nem cigány tanulók közötti oktatási szakadék itt talán mélyebb, mint az országban bárhol (Havas et al. 2000). Ezek az iskolázottsági adatok jelentős mértékben különböznek nemcsak az országos átlagtól, hanem még a cigány népesség iskolázottsági adataitól is (Janky–Kemény–Lengyel 2004: 80).

2. táblázat Iskolai végzettség Alsószentmártonban nemzedékek szerint¹⁰

	Életkor			
	1932–1966 között születettek „negyvenen túl”	1966–1975 között születettek „harmincasok-középgeneráció”	1976–1985 között születettek „huszonéves fiatalok”	1986–1990 között születettek „középisikolások”
Nem járt iskolába (N)	10,3% (9)	0	0	0
1-4 osztályt végzett (N)	19,5% (17)	0	0	0
Befejezetlen általános iskola (N)	26,4% (23)	13,6% (9)	28,6% (20)	4,4% (3)
Bef. az általános iskolát (N)	43,7% (38)	75,8% (50)	58,6% (41)	80,9% (55)
Szakiskolában, szakmunkásban tanult tovább, de nem fejezte be (N)	0	6,1% (4)	5,7% (4)	2,9% (2)
Érettségít adó középiskolában tanult tovább, de nem fejezte be (N)	0	0	1,4% (1)	8,8% (6)
Szakmunkás végzettsége van (N)	0	3% (2)	4,3% (3)	0
Érettségizett (N)	0	1,5% (1)	1,4% (1)	2,9% (2)
Összesen	87	66	70	68

Az oktatási helyzetben lényegi változást az hozott, hogy a településen kiépültek azok az alternatív oktatási csatornák, amelyeken keresztül az utóbbi években néhány fiatal középiskolába került, leérettségizett, esetleg főiskolára, egyetemre került, magasabb iskolai végzettséget tudott szerezni. Ezeket a törekvéseket képviseli és generálja a faluban a katolikus egyház képviselőjében Lankó József plébános, akinek segítségével, támogatásával több diák került a pécsi Gandhi gimnáziumba, a mánfai Collegium Martineumba.

A településen élő családok akkor kezdték igazán felismerni és érzékelné a képzettség fontosságát, amikor 1998-ban megszervezték a településen a katolikus óvodát, és már az induláskor egy helybeli óvónőt neveztek ki az intézmény élére, mai napig nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy lehetőleg minél több helybelit alkalmazzanak. Amikor a faluban, ahol szinte semmilyen munkalehetőség nincsen, azt látták, hogy egy cigány nő is lehet egy intézmény vezetője, hirtelen megnőtt a tanulás presztízse. Így lett a dajkának érettségije, így kerültek a helybeli katolikus pap támogatásával főiskolára, egyetemre tehetséges fiatalok. Jelenleg a hat óvónőből három helybeli, és természetesen a három dajka, a fűtő, és a takarító is szentmártoni. Ezzel a létszámmal a katolikus óvoda nemcsak jelentős foglalkozatóvá lett a településen, hanem elindított egy olyan folyamatot, amelynek eredményeként egyre többen gondolják úgy, hogy tanulással jobban tudnak majd boldogulni az életben.

¹⁰ Az adatfelvételt 2006 tavaszán került sor, a település 91 háztartásában, 423 személyről, közülük 291 fő 16 év feletti. Az érintett háztartások a település különböző státuszú részein helyezkednek el, az adatfelvételt bekerülő személyek korösszetétele a településéhez hasonlatos. A táblázatban nem középiskolásként szerepelnek a településen működő Kis Tigris Gimnázium diákjai. Az adatfelvétel során segítségemre volt Petrovics Renáta.

„–...Mondtam, hogy nem az a gond, hogy mi nem tudnánk, vagy nem akarnánk megcsinálni valamit. Régebben nem kaptunk rá lehetőséget. Nem volt. Mondjuk anyagilag sem igen tudtak volna minket támogatni, meg hát lehetőséget sem nagyon kaptunk. Mert hát nem úgy van, ahogy mondják, hogy van sok hely... hát sajnos még most is működik az, hogy a kisegítő iskolákban cigány gyerekek vannak többségben. Mert el volt könnyelve, hogy az cigány gyerek, és akkor az megy a kisegítőbe. Mert az hülye. Cigány az egyenlő a hülye. Mert kell a kisegítőbe is gyerek. Mert nem volt vele gond, betették oda a kisegítőbe, azt mondták, hogy nehezen kezelhető, ez hülyegyerek, ez megy oda.

– És akkor még jobban lemaradt.

– Igen. És hát azért ha valakit elkönnyvelnek úgy, hogy hülye vagy fiam, akkor az nagyon nehéz.

– Minket nem is küldtek ilyen, hogy gimnáziumba.

– Hát épp ezt meséltem.

– Nem hogy nem küldtek, nem is ajánlották, hogy te menjél gimnáziumba, mert te jó tanuló vagy, vagy bármi... ááá. Neked még szakmád sem lesz, azt mondták.

– És a haraszi tanárok még mindig nem hiszik el, hogy a Móninak van diplomája. (nevetnek) Azt mondták, hogy a Móninak nem lehet diplomája.

– Mert ugye kérdezték, hogy kinek van Szentmártonból diplomája, és akkor mondta az unokaöcsém, hogy az én nenémnek van. Hát ismernek a tanárok, ugyanazok vannak még ott, hát nem mindenki, hanem a többség az maradt, és mondták, hogy á hát az nem létezik, a Móninak nem lehet diplomája. És pedig, amikor oda jártam, nem is úgy kezeltek, mint a többi cigánygyereket, mert ugye kicsit jobb volt a képességem, de akkor sem. Akkor sem úgy kezeltek, mint egy normális gyereket, cigány, és kész.”

A katolikus óvoda azt szorgalmazza, hogy a gyerekek a siklósi Szent Imre katolikus általános iskolába menjenek tanulni. Az első cigány gyerekek – az alsószentmártoni plébános ajánlásával és támogatásával – a kilencvenes évek végén kerülhettek be a helybeli iskolánál lényegesen jobb oktatási feltételeket biztosító intézménybe. Jelenleg az iskola 194 tanulója közül 120 bejáró, közülük 50 alsószentmártoni, és az iskola tanulóinak fele cigány.¹¹ Az iskola vezetése, bár továbbra is nagy hangsúlyt fektet az erkölcsi nevelésre, felvállalta a hátrányos helyzetű gyerekek oktatását, amit több-kevesebb sikerrel meg is valósít. Bár a gyerekek több, mint fele csak szakmunkásképző intézetben tanul tovább, de ebből az iskolából cigány gyerekek is sikeresen felvételiztek a Gandhi Gimnáziumba, vagy kerültek be az Arany János Program keretében a pécsi Leövey Gimnáziumba. Az iskolai előmenetelt segíti, hogy Alsószentmártonban a katolikus egyház fenntartásában működik egy tanoda is, ahol délután foglalkoznak a gyerekekkel.

11 A gyerekek számának folyamatos csökkenése miatt 2006 szeptemberétől már a siklósi református általános iskola is fogadja az alsószentmártoni gyerekeket. Ennek megfelelően a cigány gyerekek megoszlása a siklósi általános iskolában kiegyenlítettebb lesz. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy Siklóson sokkal több általános iskolai férőhely van, mint gyerek, a demográfiai változások miatt az intézmények egy része feleslegessé vált. Miközben ezek az iskolák (még) tagadhatatlanul magasabb színvonalú oktatást nyújtanak a cigány családok számára, mint a helyi, vagy a volt körzeti általános iskola, a helyi intézményeket és pedagógusi állásokat is megmentik vele. Ugyanakkor kérdés, hogyan alakul majd az oktatás színvonala abban az iskolában, ahova már többségében cigány gyerekek járnak?

Ezekre a folyamatokra építve kezdte meg működését a településen 2004 szeptemberétől a Tan Kapuja Buddhista Egyház fenntartásában álló Kistigris Gimnázium és Szakiskola, amely arra a pragmatikus felismerésre alapozódik, hogy a faluban élő fiatalok legtöbbször csak általános iskolai végzettsége van, és többségüknek a jelenlegi oktatási struktúrában esélye sincs arra, hogy bekerüljön az államilag szervezett középiskolai oktatásba. Az iskola a Belvárosi Tanoda módszereit alkalmazva,¹² helyben nyújt lehetőséget a fiataloknak arra, hogy megszerezzék az érettségit.¹³ Ezzel, a faluban eddig sikeresen működő, egyéni mobilitási lehetőségeket nyújtó csatornák mellett, megjelent egy, a település minden lakosa számára elérhető középfokú oktatási intézmény. Az iskola diákjai között találunk fiatalokat, akik közül jó néhányan jártak már hosszabb-rövidebb ideig valamilyen középiskolába, fiatal anyákat, akik évekként ezelőtt éppen gyereük megszületése miatt hagyták abba az iskolát. Az esti tagozatra évek óta járnak munkanélküli felnőttek, akik abban reménykednek, hogy a magasabb iskolai végzettség megszerzésével találnak majd munkát.

„Tavaly óta járok, azért kezdtem el, a gyerekeim miatt, a jobblét miatt, hogy jobb... igen, a munkahely miatt. Hogy jobb keresetem legyen, el tudjam őket tartani. Mert az volt a baj... Cigány vagyok, de az hogy elutasítanak, és azt mondják nekem: mert nem. Ne mondják azt azért, mert cigány vagyok, vagy azért, mert nem elég az iskolám, mert 8 általánosom van. Hanem talán most másért utasítanak el, azért szeretném most megcsinálni az érettségit. Az érettségivel én úgy látom, hogy lehetséges, nem azt mondom, hogy 100 % hogy több lehetőségem lesz arra, hogy tanuljak, vagy az, hogy munkát kapjak. S hogy meg legyek becsülve, szóval ne menjek kapálni, ha lehetséges, hanem egy kicsit másképpen oldjam meg ezt az egész feladatot.”

Vitathatatlan tény, hogy a középiskola megjelenése a falu életében jelentős, és pozitív változásokat okozott: amellett, hogy számos fiatalnak lehetőséget nyújt a rendszeres iskolába járásra, találkozási lehetőséget teremt más társadalmi csoportokkal, elsősorban értelmiségiekkel. Új viselkedési mintákat közvetít: például nagyon fontos, hogy a fiatal nők a gyerekek megszületése után is hajlandóak újra beülni az iskolapadba, ezzel lassan változik a nő helyzete és szerepköre a családban. Az iskola közösségi teret biztosít találkozásokhoz, beszélgetésekhez, erre korábban csak az esténként főrumként funkcionáló kocsmá előtti terecskén nyílt lehetőség.

Ugyanakkor felvethető kérdés, hogy ez az iskola, ahol csak azonos társadalmi és kulturális háttérrel rendelkező tanulókkal találkozhatunk, mennyiben nyújt mintákat a többségi társadalomba való beilleszkedéshez? Kérdés, hogy a legcélravezetőbb pedagógiai módszerek mennyiben helyettesítik más társadalmi csoportok, minták jelenlétének hiányát?

Az oktatási piac bővülésének hozadéka az is, hogy a különböző intézmények, illetve az azokhoz kapcsolódó támogató szervezeti formák (egyesületek, alapítványok, ösztöndíjak) megjelenése a településen, az oktatáshoz fűződő viszony megváltozásán, egyes esetekben a magasabb iskolai végzettség megszerzésén túl olyan kapcsolati erőforrások

12 www.belvarositanoda.hu

13 A középiskola oktatási módszereiből adódóan az intézmény második évében, 2006 tavaszán hat diák sikeres érettségit tett földrajzból.

megjelenésével járt együtt, amely kiegészítheti, egyes esetekben helyettesítheti is az alá-fölé rendeltségen alapuló, vagy lojalitást számon kérő kapcsolatokból származó jövedelmeket. Bár tagadhatatlan, hogy éppen a társadalmi differenciáltság, a viszonylag biztos és kiszámítható anyagi háttér az alapja annak, hogy a család hosszabb távú tervei, elképzelései között megjelenjen a következő generáció magasabb iskolai végzettségét célzó törekvés, azaz a továbbtanuló fiatalok legtöbbször, – de nem mindegyikük –, nem a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb családok közül kerül ki.

„Hát most fel kell kötnünk a gatyánkat, még vállalnom kell több munkát, az biztos. Meg kell tennem mindent, hogy meglegyen mindene, mert gondolom elég sokba fog kerülni az az iskola, és nagyon igényes ő, én tudom, hogy nagyon válogatós a fiam. De ott majd megtanulja, a koleszos kaját, meg mindent. Legyen csak önálló minél előbb én azt mondom.

Ha ott megállja a helyét, akkor már elmondhatom, hogy bárhol megállja a helyét. Én gondoltam, hogy beadom egy gimnáziumba, és akkor van egy érettségije. De ezzel mégis van egy szakmája meg egy érettségije is. És ha elmegy esetleg egy közgaz egyetemre, akkor már neki kiszélesedett az út és neki már nem fog fájni a feje, hogy jaj most mi lesz, miből fogom eltartani a családomat. Amikor mentünk vele felvételizni, akkor mondtam neki, hogy szeretném, ha tanulna, mert elment ott egy ilyen öltönyös, bőrtáska fiatalember, látszott, hogy üzlet ember-féle, és akkor mondtam neki, fiam, látod szeretném, ha 5 év múlva te is így néznél ki.”

Térbeli mobilitás – a településen belül

A fentebb vázolt változások hatására egy erősen tagolt társadalom alakult ki a faluban. A gazdasági lehetőségek bővülésével a település életéből nem tűnt el a mélyszegénység, továbbra is több olyan család van, akik az éhezés szélén, napról napra élnek, akiknek az önkormányzat ad segílyt a mindennapi betevőre. Egyedül élő idős emberek, unokájukat nevelő nagymamák, sok gyermeket nevelő családok, tartósan betegek, szenvedélybetegek – azok, akik az ország más településein is nagy valószínűséggel a szegények közé tartoznának. De az ország egyik legszegényebb településén a legszegényebbeknek lenni a nem megfelelő étkezést, sokszor éhezést, a fűtetlen, nyirkos lakást és a hiányos ruházatot jelenti.

Azok a családok, amelyek a transzfer jövedelmeken túl más, általában szezonális munkákból, a közfoglalkoztatásból származó bevételekhez is hozzájuthatnak már nem jelent gondot, hogy holnap vagy holnapután mi kerül majd az asztalra. Biztosak abban, hogy be tudják szerezni az alapvető élelmiszereket, megfelelő felszereléssel tudják elküldeni gyerekeiket az iskolába, esetleg egy autót is tudnak venni, amivel olcsóbban tudnak bevásárolni a közeli kisváros bevásárlóközpontjában.

A többségi társadalom jövedelmi, megélhetési körülményeihez viszonyítva még a falu elitjéhez tartozó tucatnyi család sem számít gazdagnak. Ebben a faluban az számít „gazdagnak”, aki komfortosítja, felújítja a házát, esetleg egy újat épít magának, mindig van üzemanyag az autójában, amivel bármikor el tud menni bevásárolni, vagy elintézni valamit, mindig tudja használni a mobiltelefonját, gyerekeit a térség bármelyik iskolájába nyugodt szívvel el tudja küldeni.

A hetvenes években zajló társadalmi differenciálódással ellentétben, napjainkban a társadalmi státusz emelkedéséből nem következik szükségszerűen az elköltözés, a térbeli mobilitás a településen belül történik. Elsősorban azért, mert az Alsószentmárton környékén elhelyezkedő falvak jelentős része nagyon hasonló helyzetben van, a kirekesztett települések térséggé szerveződése megállíthatatlan folyamatnak tűnik (Virág 2007), így az ezekre a településekre való átköltözés nem járna együtt státuszemelkedéssel. Viszont a térség jobb helyzetű településeinek ingatlanárai, és az alsószentmártoni ingatlanárak között olyan mély szakadék van, hogy annak áthidalása még a település legmagasabb státuszú családjaitól is erőn felüli befektetést igényelne.

A családok differenciálódása települési térben jelenik meg. A korábbi cigánytelep a mai napig nem tűnt el, bár a hetvenes években a putrikat felváltó CS-házak mellett már csak néhány viskó áll, de azok a családok, akik a mai napig is a telepen laknak – nemcsak tényleges, hanem szimbolikus értelemben is – távol vannak a faluban egy térbe koncentrálódó intézményektől: a templomtól, az iskolától és az önkormányzati hivataltól. Az intézményekhez közeli utcákban – ahogy évtizedekkel ezelőtt is, jobb állapotú, nagyobb házakban, magasabb státuszú családok élnek, azaz a társadalmi differenciálódással párhuzamosan a településen belüli térbeli átrendeződés is zajlik.

Az, hogy napjainkban senki sem költözik el a faluból, más szempontból is megközelíthető. A településen élő családok anyagi helyzete csak az utóbbi években javult valamelyest, még mindenki emlékszik azokra az időkre, amikor csak a rokonok segítségnyújtás segítette át a családokat a nehezebb időszakokon. Az anyagi helyzet javulása is elsősorban olyan munkáknak köszönhető, amelyek folyamatosan változnak, és jelentős mértékben a helybeli családi, ismerősi hálózatokon alapulnak, a településhez köthetőek, így annak elhagyása a megélhetési viszonyok tekintetében is jelentős kockázattal járna. De a falu nemcsak az anyagi biztonságot nyújtja, hanem, ellentétben a többségi társadalom előítéletes, diszkriminatív megnyilvánulásaival szemben, egy elfogadó társadalmi közeget is.

„Én nem akarok innen elmenni. Nem, a családi kötelék miatt... Itt mindenki mindenkire ismer. Nincs az, mint a városban, hogy csak... még a szomszédodat sem ismered. Te, én kimegyek, mindegy, hogy a falu másik végében lakik, és nem rokonom, mindenkivel tudok beszélni. Már úgy érte, hogy ez azért jó, mert az emberek lelki betegek lennének, ha nem ez lenne, hogy nincs kivel megbeszélni a problémát. Legyen az jó, az öröm, mi mindent megbeszélünk, a rossztól kezdve. És ugye sokan orvoshoz mennek... mi nem járunk orvoshoz, nekünk ők az orvosok. Mi megbeszéljük egymással a bajainkat, vagy akármilyen legyen. Ha van valami, akkor segítünk egymásnak, ha meg nem, akkor egy kis lelkileg is, hogy na figyelj, a következő alkalommal jobb lesz!

Kellene az emberek, kellene a rokonok, az ismerősök. Létfonosságú a mai világban, mert mi biztosít arról, hogy elmegy, és a gyerekek tényleg tanulni fognak, és fölveszik, amikor országszerte munkanélküliség van. Ha kimegyek, jön valaki, azt mondja: szia Évi! Nem azt mondja: Jó napot kívánok. Fontos az a kapcsolat, főleg a mai világban. Sokan Siklósról is visszajönnek ide, mindenki. Ha én őket látom... ide jönnek mulatozni, mert ott nem érzik jól magukat. Akármilyen ünnep van, már ők itt vannak, itt tudják magukat kitombolni. Nem tudnak ott ám... itt nincs az... itt úgy táncolsz, ahogy te akarsz, itt úgy vagy öltözve, ahogy te akarsz.”

ÖSSZEGZÉS

Alsószentmártonban az etnicitástól független szelektív migrációnak köszönhetően a nyolcvanas évekre etnikailag homogén, alacsony társadalmi státuszú, iskolázatlan népesség koncentráldott, de ebben az időszakban a cigány férfiak és nők még olyan munkahelyeken dolgoztak, ahol találkoztak, kapcsolatokat alakítottak ki a többségi társadalom tagjaival. Gyerekeik még olyan iskolában tanultak, ahol bár egyre kevésbé, de más társadalmi csoportok képviselői is jelen voltak, habár a gyerekek esélye a magasabb iskolai végzettség elérésére eleve reménytelen volt, de az intézményben találkozhattak más társadalmi mintákkal. Ebben az időszakban az alsószentmártoni családok többségének helyzete a társadalom alsó osztályához közelített.

A nyolcvanas évek közepétől, a rendszerváltást követő gazdasági válság hatására, a településen élő iskolázatlan népesség a munkaerőpiacon feleslegessé vált, a szabad iskolaválasztás bevezetésével a körzeti iskolában csak alacsony státuszú cigány gyerekek maradtak, a többségi társadalom elutasító-kirekesztő magatartása erősödött a településen élőkkel szemben. Ez a társadalmi helyzet ahhoz hasonló, amit más kirekesztett települések esetében „underclass” pozícióként jellemeztek (Ladányi–Szelényi 2004).

A többségi társadalom azzal, hogy kirekesztette a falu egész társadalmát, egyben szabad utat engedett annak, hogy a település maga szervezze meg mindennapi világát, életét, alakítsa ki saját szabályait. Az önálló önkormányzat megalakulásával, a pályázati lehetőségek bővülésével, a térség gazdaságának fejlődésével megjelenő források, lehetőségek, és azok elosztása is ezekhez a szabályokhoz igazodott, amelyek megváltoztatták a településen belüli társadalmi kapcsolatokat is. A településre érkező transzfer jövedelmek elosztása, az alkalmi munka lehetőségéhez való hozzáférés, az időszakos munkavállalás és továbbtanulási lehetőségek a településen élő családok közötti társadalmi differenciálódáshoz vezetett. Ennek következtében megváltozott a családok közötti kapcsolatok jellege: a korábban jellemző, szolidaritáson és reciprocitáson alapuló megköti kapcsolatok visszaszorultak, helyüket az alá-fölrendeltségen alapuló, kliens-patrnus jellegű kapcsolatok váltották fel.

A hetvenes években lezajlott és a kilencvenes évek közepétől elinduló társadalmi differenciálódás egy másik szempontból is jelentősen különbözik: míg a hetvenes években azok a családok, akiknek jobban ment, a többségi mintát követve elhagyták a települést, addig napjainkban már az anyagilag megerősödő családok sem tudnak/akarnak elköltözni a településről, a differenciálódás a településen belül zajlik, ami a térbeli elhelyezkedésben is megjelenik. Ennek eredményeképpen ma sikeres vállalkozók, tanítók és óvónők élnek a faluban, mégis mindezt a többségi társadalom egész csoportot sújtó, erős előítélete és elutasító magatartása kíséri.

A többségi társadalom évtizedes kirekesztő politikájának hatására Alsószentmártonban a többségi társadalom intézményeihez, szervezeteihez, a mindennapi élet mintáihoz csak laza szálakkal kötődő sajátos társadalomszerkezet alakult ki, amely belső szabályok alapján működteteti intézményeit, a családok ezekhez igazodva élik mindennapjaikat, a beköltözőknek, a falu intézményeiben munkát vállalóknak is ezekhez kell alkalmazkodniuk.

Felvethető kérdés, hogy vajon az esettanulmányban bemutatott példa egyedi eset, vagy az elmúlt években más kirekesztett, gettósodott településeken is hasonló változások indultak-e el? Véleményem szerint: az elmúlt évtized társadalompolitikája, a több-

ségi társadalom kirekesztő, előítéletes magatartása – amely nemcsak az egyéneket, hanem egész településeket is stigmatizál –, az oktatásban zajló nagyon erős szegregációs folyamatok, a gazdaság területi egyenlőtlenségei, a foglalkoztatási és munkaerő-piaci integrációt célzó programok kudarcának eredményeként napjainkban, elsősorban a hátrányos helyzetű területek etnikailag homogén falvaiban, nagyon hasonló helyzettel találkozhatunk.

IRODALOM

- Csalog Zs. (1979): Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika*, 10: 13–16.
- Durst J. (2002): „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kisfalusi cigány közösségben. *Esély*, 4.
- Faludi A. (1964): *Cigányok*. Budapest: Kossuth.
- Fleck G.–Virág T. (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 52.
- Havas G. (1976): Faluba faluvá növekedés – egy kivételről. In Kemény I. szerk.: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Havas G. (1982): A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor M. szerk.: *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.
- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In Glatz F. szerk.: *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.
- Havas G.–Kemény I.–Liskó I. (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum.
- Kovács É. (2007): Aprófalú-e a lengyári telep? In Váradai M. szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum.
- Janky B.–Kemény I. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Kertesi G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1993 között. *Közgazdasági Szemle*, május: 406–443.
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–55.
- Tamás E.–Révész T. (1977): *Búcsú a cigányteleptől*. Budapest: Kossuth.
- Váradai M.M. (2004): Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In Pritz P.–Johancsik J.–Baranyainé Szabó P. (szerk.): *A tudomány a gyakorlat szolgálatában*. Budapest: MTA, 36–54.
- Virág T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1: 60–76.
- Virág T. (2007): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In Váradai M. szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum.
- Wilson, W.J. (1987): *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, W.J. (1997): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York: Vintage Books.